

“บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” : แนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทย
“Bangkhunprom University”: Thoughts on and Provision of Education
for the Development of Thai Women

พรสวรรค์ วงษ์กาญจนกุล¹ และ กรรณิการ์ สัจกุล^{2*}
Ponsawan Wongkanchanakul¹ and Kanniga Sachakul^{2*}

บทคัดย่อ

บทความวิจัยฉบับนี้มีวัตถุประสงค์ 1) เพื่อศึกษาบริบททางสังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษาของสตรีไทย 2) เพื่อวิเคราะห์แนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” และ 3) เพื่อประยุกต์แนวคิดและรูปแบบการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” วิธีการศึกษาใช้การวิเคราะห์ข้อมูลทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องโดยเฉพาะอย่างยิ่ง ศึกษาวิเคราะห์พระราชนิพนธ์ พระนิพนธ์ประเภทต่าง ๆ ในฐานะสื่อสะท้อนแนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ผลการศึกษา พบว่า การศึกษาของสตรีไทยในช่วงปี พ.ศ. 2410-2474 แบ่งออกเป็น 2 แบบหลัก คือ การศึกษาแบบโบราณและการศึกษาแบบใหม่ โดยปัจจัยสำคัญที่มีอิทธิพลต่อการศึกษาของสตรีไทย ได้แก่ บริบททางสังคมและวัฒนธรรมของประเทศในขณะนั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งอิทธิพลจากบริบททางประวัติศาสตร์ในช่วงการแพร่ขยายลัทธิการล่าอาณานิคมของมหาอำนาจตะวันตก นอกจากนี้ แนวคิดการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของบางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตีเป็นการบูรณาการพหุวิทยาการต่าง ๆ ทั้งจารีตประเพณีไทยแบบโบราณ และความรู้ใหม่แบบตะวันตก โดยประยุกต์ให้เหมาะสมกับบริบทสังคมและวัฒนธรรมไทยได้เป็นอย่างดี อีกทั้งการจัดการศึกษาของบางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตียังสามารถพัฒนาสตรีไทยให้มีความรู้ความสามารถทัดเทียมอารยประเทศ และธำรงเอกลักษณ์ที่ดั้งเดิมของสตรีไทยได้อย่างครบถ้วนสรุปได้ว่า การศึกษาเป็นเครื่องมือที่สำคัญในการพัฒนาสตรีไทยให้มีความเท่าเทียม และความเสมอภาค นอกจากนี้ยังสามารถนำแนวคิดดังกล่าวมาใช้ในการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยในยุคปัจจุบันได้เป็นอย่างดี

คำสำคัญ : บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี, การจัดการศึกษา, การพัฒนาสตรีไทย

Article Info: Received 4 February, 2015; Received in revised form 2 June, 2021; Accepted 11 August, 2021

¹ นิสิตศึกษบัณฑิตสาขาวิชาพัฒนศึกษา ภาควิชานโยบาย การจัดการและความเป็นผู้นำการศึกษา คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อีเมล : kae.opal@gmail.com
Ph.D. Candidate in Development Education Division, Department of Educational Policy Management and Leadership, Faculty of Education, Chulalongkorn University Email: kae.opal@gmail.com

² อาจารย์ประจำสาขาวิชาพัฒนศึกษา ภาควิชานโยบาย การจัดการและความเป็นผู้นำการศึกษา คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อีเมล : kanniga.s@chula.ac.th
Lecturer in Development Education Division, Department of Educational Policy Management and Leadership, Faculty of Education, Chulalongkorn University Email: kanniga.s@chula.ac.th

* Corresponding author

Abstract

The purposes of this research were 1) to study the historical context of society and culture that impacted on the provision of education for the development of Thai women 2) to analyze Bangkhunprom University's thoughts on and provision of education for the development of Thai women, and 3) to apply Bangkhunprom University's thoughts on and provision of education for the development of Thai women to the present day situation. The methodology used in this study was the historical analysis of documents pertaining, especially the extensive writings. The results of this study showed that; The education of Thai women during 1867-1931 could be divided into two categories, traditional form of education, and new kind of knowledge from the western. In terms of factors which influenced the provision of education for the development of Thai women was the historical context of events, especially the beginning of colonial presence in Southeast Asia. Moreover, Bangkhunprom University used multi-disciplined knowledge both from Thai tradition and the western world, resulting in a historic education. The way in which Bangkhunprom University used and appreciated the importance of "education for the development of Thai women" showed that Bangkhunprom University had a required quality of the gender equality and equity. All of these were significant for the development of Thai women and for that reason should still be useful and relevant to our present day situation.

Keywords: Bangkhunprom university, provision of education, development of Thai women

บทนำ

การศึกษาของสตรีไทยในอดีตตั้งแต่สมัยสุโขทัยเป็นต้นมาไม่ได้เป็นไปตามรูปแบบของโรงเรียนแต่เรียน เป็นรายบุคคลในบ้าน โดยสืบทอดความรู้เฉพาะเรื่องต่อเนื่องกันมาจากครอบครัว หรือบรรพบุรุษ เนื่องจาก การจัดการศึกษาเป็นการเรียนการสอนกันในวัดและพระเป็นผู้สอน สตรีจะเข้าไปเกี่ยวข้องไม่ได้ สตรีในพระราชวัง มีโอกาสได้รับการศึกษาในวัง และสตรีลูกคหบดีมีโอกาสไปรับใช้และศึกษาในวังเช่นกัน แต่สตรีสามัญชนทั่วไปไม่ได้รับการศึกษา (นิศา ชูโต และคณะ, 2535)

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นับเป็นสมัยแรกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ที่ไทยได้ทำสัญญาการค้ากับชาติตะวันตก เป็นเหตุให้วัฒนธรรมตะวันตกแพร่หลายเข้ามาสู่ประเทศไทย ด้วยพระวิสัยทัศน์อันกว้างไกลพระองค์ทรงตระหนักดีว่า การเรียนรู้ภาษาอังกฤษ จะช่วยให้การติดต่อ เสรจจากกับชาวยุโรปที่กำลังขยายอาณาดินมาทางทวีปเอเชียได้เป็นอย่างดี พระองค์จึงเริ่มเรียนภาษาอังกฤษ กับ มิสเตอร์แคลเวล มิซันนารีอเมริกัน และได้รับการขนานนามว่า พระเจ้าแผ่นดินเอเชียพระองค์แรกที่สามารถเข้าพระทัย ตรัส และเขียนภาษาอังกฤษได้ นอกจากนี้พระองค์ยังทรงสนับสนุนพระญาติพระราชโอรส และพระราชธิดา ให้มีโอกาสได้รับการศึกษาภาษาอังกฤษอย่างเท่าเทียมกัน ทรงเห็นว่า สตรีควรรู้หนังสือ และขนบธรรมเนียมราชการเช่นเดียวกับชาย จึงได้ทรงเริ่มให้สตรีมิซันนารีเข้ามาเป็นครูสอนภาษาอังกฤษ และความรู้ทั่วไปแก่กุลสตรีภายในวังระหว่าง พ.ศ. 2394-2397

การศึกษาไทยได้พัฒนาขึ้นอย่างรวดเร็วในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หลังจากที่พระองค์เสด็จขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. 2411 พระองค์ได้ให้ความสำคัญกับการจัดการศึกษาเป็นพิเศษ มีการส่งนักเรียนไทยไปศึกษาภาษาอังกฤษยังต่างประเทศ รวมทั้งการจัดตั้งโรงเรียนแบบตะวันตกขึ้นในประเทศไทย นับเป็นพระมหากรุณาธิคุณอย่างยิ่งแก่พสกนิกรชาวไทยเพื่อให้รู้เท่าทันและสามารถเผชิญกับสถานการณ์การขยายอิทธิพลของมหาอำนาจตะวันตกที่แผ่อิทธิพลครอบคลุมเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ขณะเดียวกันในรัชสมัยนี้มีการปฏิรูประบบราชการของประเทศครั้งใหญ่ตามแบบอย่าง

ประเทศตะวันตก ทำให้มีความจำเป็นต้องเตรียมพัฒนาบุคลากรเข้าปฏิบัติหน้าที่ราชการในกระทรวง ทบวง กรมต่าง ๆ ทั้งยังต้องให้การศึกษาแก่ประชาชน และข้าทาสที่เริ่มมีการปลดปล่อยให้มีความเข้มแข็งในตัวเอง และเป็นการถ่วงดุลอำนาจของเจ้านาย และขุนนาง ที่มีกำลังแรงงานไพร่ในปกครองจำนวนมาก

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเริ่มตั้งโรงเรียนหลวงขึ้นที่กรมมหาดเล็ก ภายในพระบรมมหาราชวัง ตั้งแต่ พ.ศ. 2414 เพื่อสอนบุตรหลานของเจ้านาย และขุนนาง ในปีเดียวกันก็โปรดให้ตั้งโรงเรียนภาษาอังกฤษในสังกัด กรมมหาดเล็กเช่นกัน เพื่อสอนภาษาอังกฤษให้แก่พระบรมวงศานุวงศ์ ชั้นพระเจ้าน้องยาเธอ ซึ่งเรียนหนังสือไทยแตกฉานดีแล้ว นโยบายดังกล่าวสะท้อนพระปรีชาสามารถในการรับวิทยาการจากฝั่งตะวันตก และอนุรักษ์ภาษาไทยไว้ในเวลาเดียวกัน

ดังนั้นจึงจะเห็นได้ว่า การตั้งโรงเรียนเพื่อเป็นสถานที่จัดการเรียนการสอนแบบตะวันตกในยุคเริ่มต้นนี้เริ่มขึ้นในเขตพระราชวังก่อน เพื่อให้พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการบริพาร ตลอดจนบุตรหลานของเจ้านาย และขุนนาง ได้เรียนรู้วิชาการแบบตะวันตก เมื่อการจัดการศึกษาภายในพระราชวังมั่นคงดีแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริที่จะขยายการศึกษาออกไปสู่ประชาราษฎร์โดยทั่วไป โดยพระองค์มีพระประสงค์ที่จะปรับปรุงประเทศให้เจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้นในทุก ๆ ด้านพระองค์ทรงเล็งเห็นว่า การที่ประเทศชาติเจริญได้ต้องอาศัยคนในประเทศที่มีความรู้ ความสามารถ คนเหล่านี้จะเป็นกำลังในการพัฒนาประเทศดังพระราชดำริตอนหนึ่งว่า

...วิชาหนังสือเปนวิชาที่นับถือ แลเปนที่สรรเสริญมาแต่โบราณว่าเปนวิชาอย่างประเสริฐ ซึ่งผู้ที่เปนใหญ่ยิ่ง นับแต่พระมหากษัตริย์เปนต้นตลอดจนราษฎรพลเมืองสมควรแลจำเป็นจะต้องรู้ เพราะเปนวิชาที่อาจทำให้การทั้งปวงสำเร็จไปได้ทุกสิ่งทุกอย่าง...

เมื่อวันศุกร์ที่ 28 ธันวาคม พ.ศ. 2449 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินมาในพิธีขึ้นตำหนักใหญ่วังบางขุนพรหม ซึ่งพระองค์พระราชทานให้เป็นที่พักประทับแก่พระราชโอรส สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ผู้ทรงสร้างวังบางขุนพรหมและทรงเป็นกำลังสำคัญของพระมหากษัตริย์ในการปรับปรุงและพัฒนาประเทศให้ทันสมัยได้อย่างรวดเร็ว โดยที่ดิฉันผินดังกล่าวนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานให้เป็นกรรมสิทธิ์แก่สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต เมื่อเดือน พฤษภาคม พ.ศ. 2442 โดยทรงเน้นว่าได้ใช้พระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ซื้อ ไม่เกี่ยวกับเงินราชการ ไม่ว่าจะเป็นกรณีใดก็ตาม ตามข้อความในหนังสือพระราชทานที่ว่า (ธนาคารแห่งประเทศไทย, 2535)

...บัดนี้ ข้าพเจ้าขอทำหนังสือฉบับนี้เป็นสำคัญ ยกที่ดินซึ่งกล่าวมาแล้วนี้ แลตึกเรือนโรงอันใด ซึ่งเป็นของเก่าที่อยู่ในที่นี้ แลที่จะได้ปลูกสร้างลงในพื้นที่ต่อไปมาน้อยเท่าใดให้เป็นสิทธิ์เป็นทรัพย์แก่ลูกชาย เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมขุนมหาดไทยสุริยสงขลา ตามประสงค์ของข้าพเจ้า เพราะเงินรายนี้ข้าพเจ้ามิได้ใช้เงินสำหรับแผ่นดินที่จับจ่ายราชการ ได้ใช้เงินพระคลังข้างที่ ซึ่งรู้อยู่ด้วยกันโดยมากว่าเป็นเงินสำหรับพระองค์ของพระเจ้าแผ่นดินเอง ไม่เกี่ยวข้องด้วยราชการแผ่นดิน...

วังบางขุนพรหมนับว่าเป็นอาคารที่มีความสำคัญอย่างยิ่ง ทั้งทางด้านประวัติศาสตร์ สถาปัตยกรรมและศิลปกรรม เป็นตัวอย่างของอาคารที่ออกแบบโดยสถาปนิกต่างชาติ ที่นำแนวความคิดและรูปแบบทางสถาปัตยกรรมจากยุโรปที่ได้รับค่านิยมในขณะนั้น มาประยุกต์เข้ากับประโยชน์ใช้สอยและภูมิอากาศในประเทศไทย ผสมผสานกันอย่างลงตัวจนกระทั่งสามารถสร้างสรรค์สถาปัตยกรรมที่เป็นเอกลักษณ์และมีความงดงาม

นอกจากอาคารที่สง่างามเป็นที่ประจักษ์โดยทั่วแล้ว วังบางขุนพรหมถือเป็นแหล่งประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ อันหลากหลาย เสมือนหนึ่งมหาวิทยาลัยสำหรับสตรี เป็นสถาบันการศึกษาที่มีเอกลักษณ์เฉพาะแก่กุลสตรีตามความต้องการของสังคม พร้อมทั้งเปิดโอกาสให้สตรีได้รับความเท่าเทียมทางการศึกษาเป็นที่ยอมรับและยกย่องจากบุคคลทั่วไป รวมถึงชาวต่างชาติถึงกับให้ฉายาว่า “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”

“บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” เป็นคำเฉพาะการในช่วงที่แนวคิดของมหาวิทยาลัยที่แท้จริงยังไม่เกิดเป็นรูปธรรมเป็นโรงเรียนประเภทโรงเรียนราษฎร์แต่ไม่มีทะเบียน สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทธานามารศรี พระอัครราชเทวี ทรงวางแผนและควบคุมการศึกษาของพระนัดดา และพวกข้าหลวงที่อยู่ในวัยเรียนทั้งหลายด้วยพระองค์เองโดยตลอดทั้งภาคภาษาไทย และต่างประเทศ ด้วยพระอัจฉริยภาพของพระองค์ที่เล็งเห็นว่าการศึกษามีความสำคัญเกี่ยวพันโดยตรงกับการพัฒนาประเทศ จึงได้เกิดแนวคิดและรูปแบบการจัดการศึกษาที่มุ่งเน้นการพัฒนาศรีไทยให้สามารถรับมือกับการเปลี่ยนแปลงทั้งบริบทด้านเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมของประเทศ ซึ่งแนวคิดและรูปแบบการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” นี้เป็นประโยชน์ให้บุคคลทั่วไปในปัจจุบันได้เรียนรู้ส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์ และเป็นประโยชน์อย่างยิ่งสำหรับนักการศึกษาที่จะนำรูปแบบการจัดการศึกษาดังกล่าวมาประยุกต์เพื่อการพัฒนาสตรีไทยต่อไป

เนื่องด้วยปัจจุบันเป็นยุคของการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม การศึกษามีบทบาทสำคัญในการผลิตผู้มีความชำนาญในสาขาวิชาต่าง ๆ ให้สอดคล้องกับความต้องการกำลังคนตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติและสอดคล้องกับสภาพของสังคมที่กำลังเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว อาจกล่าวได้ว่าการศึกษาทำหน้าที่และบทบาทสำคัญในการผลิตคน วิจัยค้นคว้า สร้างและพัฒนาองค์ความรู้ บริการวิชาการแก่สังคม และทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรม ทำให้สถาบันการศึกษาระดับสูง มหาวิทยาลัย และสถาบันอุดมศึกษาเป็นส่วนประกอบสำคัญของสังคมหรือประเทศชาติ มีบทบาทหน้าที่พัฒนาความเจริญทางความคิด เป็นแหล่งวิชาการ บุกเบิกหาความรู้ใหม่ วิจัยสร้างองค์ความรู้ให้แก่ประเทศชาติเพื่อใช้ในการพัฒนา ช่วยให้เกิดความเข้าใจในสังคม วัฒนธรรม ความคิด ความเชื่อ ทำให้สามารถเลือกทางแก้ปัญหาได้ถูกต้อง และวางนโยบายที่ดี อันจะนำไปสู่การปฏิบัติที่เป็นผลต่อส่วนรวม เป็นที่พึ่งทางวิชาการ ให้บริการฝึกอบรมและการศึกษาต่อเนื่อง อีกทั้งยังต้องทำหน้าที่อีกสองประการ คือ ชี้นำเตือนสติสังคม และทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรมของสังคมโดยรวมด้วย

จากความสำคัญดังกล่าวจึงนำมาซึ่งการวิจัยแนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” โดยจะทำการศึกษาบริบททางสังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทย รวมไปถึงการวิเคราะห์แนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” นอกจากนี้ยังจะประยุกต์แนวคิดและรูปแบบการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” เพื่อจะสามารถนำไปใช้ประโยชน์ในกระบวนการตัดสินใจ การกำหนดนโยบาย และการวางแผน รวมถึงการศึกษาและวิจัยเพื่อพัฒนาการขยายผลต่อไป

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาบริบททางสังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษาของสตรีไทย
2. เพื่อวิเคราะห์แนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”
3. เพื่อประยุกต์แนวคิดและรูปแบบการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”

ขอบเขตการวิจัย

1. การวิจัยเรื่อง “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”: แนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยเป็น การศึกษา และวิเคราะห์แนวคิด และการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยโดยทำการศึกษาในช่วงปี พ.ศ. 2411–2474 โดยเริ่มตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นครองราชย์สมบัติ พ.ศ. 2411 ไปถึง พ.ศ. 2474

ซึ่งเป็นปีก่อนการเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราช โดยแบ่งช่วงเวลาตามเหตุการณ์สำคัญ ดังนี้

ช่วงที่หนึ่ง ตั้งแต่ พ.ศ. 2411 ถึง 2440

ยุคก่อนแผนการศึกษาฉบับแรก

ช่วงที่สอง ตั้งแต่ พ.ศ. 2441 ถึง 2474

ยุคแผนการศึกษาฉบับแรก

2. การศึกษาแนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยใน พ.ศ. 2411-2474 นี้มุ่งศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างครอบครัว ชุมชน และสังคมภายใต้บริบทด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมืองวัฒนธรรม และการศึกษา ในช่วงเวลาดังกล่าว

วิธีการวิจัย

งานวิจัยเชิงคุณภาพนี้เป็นการศึกษาแนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” ในบริบทด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง วัฒนธรรม และการศึกษา ช่วงระยะเวลาดังกล่าวตั้งแต่ พ.ศ. 2411-2474 โดยใช้วิธีวิจัยเชิงประวัติศาสตร์ (historical research)

ผลการวิจัย

1. บริบททางสังคม และวัฒนธรรมที่มีผลต่อการจัดการศึกษาของสตรีไทย

บริบทหลักที่มีอิทธิพลต่อการจัดการศึกษาของสตรีไทยตั้งแต่ พ.ศ. 2411 ถึง 2474 ได้แก่ บริบทด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และการศึกษา บริบทเหล่านี้ล้วนมีความสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงการจัดการศึกษาของสตรีไทย สามารถสรุปโดยสังเขปตามประเด็นสำคัญและตามลำดับเวลาดังนี้

ช่วงที่หนึ่ง ตั้งแต่ พ.ศ. 2411 ถึง 2440 ยุคก่อนแผนการศึกษาฉบับแรก

สภาวะสังคม และวัฒนธรรม ในระยะ พ.ศ. 2411-พ.ศ. 2440 มีลักษณะเช่นเดียวกับสมัยอยุธยา คือ อยู่ในระบบเจ้าขุนมูลนาย โดยมีระบบศักดินาเป็นเครื่องชี้ฐานะหน้าที่ ตลอดจนความรับผิดชอบของบุคคลทางสังคม โครงสร้างทางสังคมไทยสมัยนั้นแบ่งเป็น 2 ชั้นใหญ่ ๆ คือ ชั้นปกครอง ได้แก่ กษัตริย์และขุนนาง กับชนชั้นถูกปกครอง ได้แก่ไพร่และทาส โดยมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขและเป็นผู้มีอำนาจสูงสุดในการปกครองประเทศ โดยใช้อำนาจหน้าที่ที่ได้มาโดยชอบธรรมยึดหลักทศพิธราชธรรมในการปกครอง และพระองค์จะต้องบำรุงพระศาสนาให้รุ่งเรือง (อคิน รพีพัฒน์ และประกายทอง สิริสุข, 2521)

ระบบการศึกษาไทยในระยะ พ.ศ. 2411-2440 สืบเนื่องมาจากสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ไทยเพิ่งจะตั้งตัวเป็นปึกแผ่นมั่นคง สร้างกรุงรัตนโกสินทร์เป็นเมืองหลวง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงพยายามทุกวิถีทางที่จะปรับปรุงประเทศให้เจริญ ส่วนใหญ่ทรงเน้นปรับปรุงด้านการปกครอง กฎหมาย และการศาสนา ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ถึงรัชสมัยพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ศูนย์กลางการศึกษาอยู่ที่วัดเช่นเดียวกับสมัยอยุธยา

การศึกษาของสตรีไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น การศึกษาของหญิงสามัญชนทั่วไปยังคงถูกทอดทิ้งเนื่องจากบิดามารดาหรือผู้ปกครองไม่นิยมให้เรียนหนังสือ มักให้อยู่บ้านหรือส่งไปเป็นเด็กรับใช้ในวังเจ้านาย หรือบ้านข้าราชการผู้มียศถาบรรดาศักดิ์ รับการอบรมมรรยาทสมบัติผู้ดีและเรียนวิชาของลูกผู้หญิงเพื่อเป็นแม่บ้านที่ดี จึงมีผู้หญิงน้อยคนที่สามารถอ่านหนังสือออก ส่วนการศึกษาของหญิงในพระบรมมหาราชวัง โดยเฉพาะการศึกษาของพระเจ้าลูกเธอได้รับการส่งเสริมให้จัดเป็นระเบียบแบบแผนได้ดัดแปลงส่งเสริมกันเรื่อยมา จนกระทั่งต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การศึกษาจึงขยายวงจากภายในพระบรมมหาราชวังออกมาสู่ภายนอก พระบรมมหาราชวังจึงเป็นสถานที่ให้การศึกษอบรม ที่ดีที่สุดแก่สตรีในสมัยนั้น กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงกล่าวไว้ในพระนิพนธ์หลาย ๆ เล่ม

สามารถสรุปใจความได้ว่า กลุ่มข้าราชการสำนักฝ่ายใน “ผู้หญิงชาววัง” หรือ “ชาววัง” เป็นชุมชนสำคัญชุมชนหนึ่งที่มีลักษณะพิเศษ แตกต่างจากชุมชนหรือสังคมอื่น และยังเป็นศูนย์กลางของวงศ์ตระกูลชั้นสูงของประเทศในขณะนั้น เขตพระราชฐานชั้นในจัดเป็นโรงเรียนสำหรับกุลสตรีที่สำคัญที่สุด เป็นสถาบันการศึกษาสตรีที่เปรียบได้กับมหาวิทยาลัยในปัจจุบัน การศึกษาของผู้หญิงชาววังนั้นต่างกันตามฐานะที่ต่างกัน สามารถแบ่งได้ 3 ชั้น คือ หญิงชาววังชั้นสูง ชั้นกลาง และชั้นต่ำ ดังนี้

หญิงชาววังชั้นสูง คือ เจ้านายที่เป็นพระธิดา ซึ่งประสูติ ประทับ และศึกษาในพระบรมมหาราชวังตามพระราชประเพณีที่มีระเบียบแบบแผนมาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งสืบเนื่องแบบแผนมาจากสมัยอยุธยา หญิงชาววังชั้นสูงถัดลงมา คือ หม่อมเจ้าอันเกิดที่วังพระบิดา ถ้าพระบิดาสืบพระชนมสมเด็จเจ้าอยู่หัว ทรงกรุณาโปรดเกล้าฯ รับเข้าไปเลี้ยงไว้ในพระราชวังหรือเจ้านายบางพระองค์ส่งหม่อมเจ้า โอรส ธิดาที่ยังเยาว์เข้าศึกษา ร่วมกับเจ้าพี่เจ้าน้องในวังขณะยังทรงพระชนม์ชีพอยู่ก็มี ถ้าเป็นหม่อมเจ้าหญิงเมื่อโตขึ้นก็มักจะรับราชการอยู่ในวัง ส่วนหม่อมเจ้าชายเมื่ออายุ 10 ปีก็จะออกไปอยู่นอกวัง นอกจากนี้พวกลูกผู้ที่มีตระกูล คือ พระราชินิกุล ธิดาข้าราชการ และหม่อมราชวงศ์ที่ถวายตัว ก็เป็นพวกหญิงชาววังชั้นนี้ด้วยเหมือนกัน มักจะถวายตัวเป็นชาววัง ผู้เป็นใหญ่ในสกุลผู้ปรารถนาให้หลานหญิงเล่าเรียนศึกษาในพระบรมมหาราชวังต้องหาที่สำนักหลักแหล่งฝากกับท่านที่เป็นญาติหรือเคยนับถือกันมา แต่ก่อนแล้วส่งธิดาเข้าไปอยู่กับท่านผู้เป็นเจ้าสำนักนั้น เจ้าสำนักบางแห่งฝึกสอนให้เองบ้างแต่บางครั้งส่งไปฝากแก่ท่านผู้ซึ่งชำนาญกว่าบ้าง (สมเด็จพระยาธรรมาธิราชธรรมาธิบดี, 2508, 2525)

ลักษณะการฝึกสอนเด็กหญิงชั้นสูง เมื่อแรกเข้าไปอยู่ในวังให้รู้จักมารยาทกริยาจาสมมาคารวะก่อนแล้วให้เรียนหนังสือ และการเรียนอย่างที่ได้จะทำได้ คือ ชั้นประถมศึกษา พอเรียนรู้วิชาดังกล่าวได้ดีแล้วจึงเรียนรู้ชั้นสูงขึ้นไปนั้นต่อไป คือ ชั้นมัธยมศึกษา เรียนวิชาการต่าง ๆ อย่างเดียวกับชั้นต้นแต่เป็นชั้นสูงขึ้นไป เมื่ออ่านออกเขียนได้ก็เป็นอันยุติการศึกษาหนังสือเพียงแค่นั้น เมื่อเด็กหญิงสำเร็จการศึกษาแล้ว ท่านผู้เป็นใหญ่ในวังก็จะนำเข้าถวายตัวเป็นข้าราชการฝ่ายในงานราชการที่เป็นหน้าที่สำหรับชาววังชั้นสูงแบ่งกว้าง ๆ ได้เป็น 4 ประเภทด้วยกัน ดังนี้

1. ทำหน้าที่เป็นอาจารย์ฝึกสอนเด็กชั้นหลัง มีการหัดเขียน อ่าน เรียนทางอักษรศาสตร์ถึงขั้นแต่งโคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน เรียนกระบวณช่างฝีมืออย่างประณีต เช่น ร้อยดอกไม้ ปักสะตึง เรียนวิชาพยาบาลใช้เป็นที่พึ่ง แต่ถ้าชอบเรียนเลข หรือความรู้เรื่องราวพงศาวดารก็จะได้ศึกษาด้วย
2. ทำหน้าที่เป็นพนักงานทำงานต่าง ๆ ในราชสำนัก เช่น เป็นพนักงานภาษาหรือพนักงานพระศรี เป็นต้น
3. ทำหน้าที่เป็นนางอยู่งาน เช่น สำหรับสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงใช้สอย เป็นต้น
4. ทำหน้าที่เป็นมโหรีหรือหัดฟ้อนรำ ระบำ ละคร ซึ่งเรียกกันว่าละคร (ฝ่าย) ใน เป็นต้น

หญิงชาววังชั้นกลาง คือ หญิงที่ไม่ได้ถวายตัวทำราชการมักเป็นลูกคหบดี ผู้ปกครองปรารถนาจะให้ได้รับการศึกษาอบรมอย่างชาววัง จึงส่งเข้าไปถวายตัวเป็นข้าหลวงอยู่กับเจ้านายพระองค์หญิง หรืออยู่กับท่านผู้ใหญ่ในพระราชวัง ศึกษาด้วยการรับใช้จนรู้ขนบธรรมเนียม กิริยามารยาท ตลอดจนความรู้อื่น ๆ อันควรแก่ตนแล้วก็ลากลับบ้านเรือนหรือแต่งงาน มีครอบครัวของตน นอกจากบางคนอาจสมัครใจจะอาศัยอยู่ต่อไปได้ วิชาที่เรียนมีจีบผ้า อบผ้า ทำดอกไม้ประดิษฐ์เป็นรูปต่าง ๆ ทำอาหาร ปอกสลักผักผลไม้เป็นรูปต่าง ๆ ทั้งสอนหนังสือให้บ้าง ไม่มีห้องเรียนเฉพาะ ส่วนใหญ่มักสอนในห้องของครู โดยให้เด็กอ่าน โดยครูทำงานไปด้วย ถ้าติดตัวใครครูจะหันมาบอก

หญิงชาววังชั้นต่ำ ได้แก่ พวกโขน เป็นลูกหม่อ ลูกหลวง หรือไพร่หลวงตามกฎหมายเก่าซึ่งเกณฑ์มาแต่ผลัดเปลี่ยนเป็นเวรกันเข้ารับราชการในพระบรมมหาราชวัง ตั้งแต่รุ่นสาวมีหน้าที่รักษาประตูวัง และรับใช้เป็นกรรมกรในงานต่าง ๆ ไม่ได้รับการศึกษาอะไรเช่นพวกชาววังชั้นสูง หรือชั้นกลางเลย

ตั้งแต่ปลายรัชกาลสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเป็นต้นมา ฝรั่งชาติต่าง ๆ ได้เข้ามาทำไมตรี ติดต่อกำขาย และเผยแพร่วิทยาศาสตร์ศาสนาในไทย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นความสำคัญในการศึกษาภาษาต่างประเทศและวิทยาการต่าง ๆ ที่ต่างชาตินำมา มีเจ้านายผู้ชายหลายพระองค์ทรงศึกษาวิชาการต่าง ๆ กับชาวต่างประเทศ เช่น วิชาการบินเรือ การต่อเรือ เป็นต้น ทั้งทรงจ้างชาวต่างประเทศ เช่น จ้างนายทหารอังกฤษมาฝึกทหารแบบยุโรป มีการศึกษาภาษาต่างประเทศกันมากขึ้น สำหรับเจ้านายผู้หญิงเริ่มศึกษาภาษาต่างประเทศโดยจ้างหญิงชาวอังกฤษและอเมริกามาสอนในราชสำนักฝ่ายใน วิชาที่สอนมี ภาษาอังกฤษ อ่าน เขียน เลข ภูมิศาสตร์ แผนที่ ดาราศาสตร์ และมรรยาทต่าง ๆ มีการแสดงความเคารพ ทักทาย และสนทนาเป็นต้น (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2508, 2525)

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การศึกษาของหญิงไทยสามารถแบ่งได้ 2 แบบใหญ่ ๆ คือ

1. การศึกษาแบบโบราณ คือ การศึกษาที่ใช้กันมาแต่โบราณจนกระทั่งถึงตอนต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การศึกษาแบบนี้ถือเอาพระบรมมหาราชวังเป็นสถานที่ให้ความรู้ที่ดีที่สุดแก่เด็กหญิงมีการอบรมมรรยาทและการเรือนเป็นส่วนใหญ่ พระองค์ทรงโปรดให้จัดการศึกษาขึ้นที่ประตูปิณายศศิริด้านตะวันตกตรงห้องมุ่มแก่พระเจ้าลูกเธอพระองค์หญิงเพื่อเล่าเรียนหนังสือไทย โดยให้ครูในโรงเรียนพระยาศรีสุนทรมาสอนเป็นเวลาแต่ไม่ได้จัดตั้งให้เป็นโรงเรียน ส่วนข้าราชการหรือเจ้านายยังคงนิยมส่งบุตรหลานมาถวายเจ้านายผู้หญิงในวัง เพื่อให้ทรงใช้สอย และให้การอบรมสั่งสอนให้รอบรู้วิชาการฝีมือ มรรยาท และหนังสือบ้างเพื่อให้เป็นกุลสตรีที่ดีพร้อมทุกประการ สำหรับสตรีสามัญชนยังคงไม่นิยมให้การศึกษาวิชาหนังสือแก่บุตรหญิง มารดาจะเป็นผู้ควบคุมให้การศึกษาอย่างใกล้ชิด แต่อบรมหนักไปในทางการเรือนและการอาชีพเท่านั้น

2. การศึกษาแบบใหม่ คือ การให้การศึกษาแก่เด็กในโรงเรียนดังเช่นในปัจจุบันนี้ทรงปรับปรุงการศึกษาสำหรับประชาชนทั้งหญิงและชาย ทั้งจัดสถานที่อบรมตามแบบสากลนี้อาจเป็นเพราะสาเหตุหลายประการ เนื่องจากทรงได้รับการอบรมอย่างทันสมัย และทรงติดต่อกับชาวต่างประเทศอยู่เสมอจึงมีพระราชดำริที่ก้าวหน้าส่งเสริมการศึกษาประชาชนโดยโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียน และตั้งกรมศึกษาธิการซึ่งต่อมากลายเป็นกระทรวงศึกษาธิการขึ้นเพื่อให้จัดการศึกษาของชาติแก่คนทั่วไป นอกจากนี้การเสด็จประพาสต่างประเทศทำให้ทรงเล็งเห็นถึงความเจริญ และตัวอย่างการศึกษาที่ดีของประเทศต่าง ๆ จึงทรงโปรดให้นำมาใช้ในไทย เพื่อให้การศึกษาของชาติดีขึ้น

เมื่อ พ.ศ. 2411 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นความสำคัญของการศึกษาให้แก่ราษฎร ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนหลวงขึ้นในพระบรมมหาราชวัง นับเป็นโรงเรียนแรกที่มีขึ้นตรงตามศัพท์ “โรงเรียน” ที่เข้าใจกันในปัจจุบันนี้ (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2521)

นอกจากนี้พระองค์ทรงเห็นตัวอย่างการศึกษาหรือผลดีของโรงเรียนที่มีขงขันนารืออเมริกันจัดทำขึ้นในไทย ทำให้ทรงตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษาสตรี และทรงจัดให้มีขึ้นอย่างแพร่หลาย (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2508) โรงเรียนที่มีขงขันนารือจัดตั้งขึ้นในประเทศไทย เริ่มเจริญขึ้นจนเป็นแบบอย่างของโรงเรียนรัฐบาล นักเรียนของโรงเรียนมีขงขันนารือได้รับหน้าที่เป็นครูของโรงเรียนรัฐบาลในสมัยนั้นและสมัยต่อ ๆ มาด้วย ใน พ.ศ. 2428 ชื่อเสียงของโรงเรียนเป็นที่แพร่หลาย ข้าราชการชั้นสูง และพระบรมวงศานุวงศ์ และเจ้านายอื่น ๆ ส่งธิดา และพระธิดามาศึกษา จึงเป็นครั้งแรกแห่งการศึกษาของสตรีไทยที่คนต่างชั้นวรรณะกันได้ศึกษาร่วมกัน ก่อนหน้านั้นใน พ.ศ. 2408 มีการก่อตั้งโรงเรียนการช่างสตรีซึ่งต่อมาได้เปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนอรุณประดิษฐ์ จังหวัดเพชรบุรี ปี พ.ศ. 2417 ตั้งโรงเรียนอาชีวศึกษาสำหรับสตรีแห่งแรกในประเทศไทย และได้ตั้งโรงเรียนกุลสตรีวังหลัง ซึ่งต่อมาได้เปลี่ยนชื่อ เป็น โรงเรียนวัฒนาวิทยาลัย ถือเป็นโรงเรียนประจำของสตรีแห่งแรกในประเทศไทย และเป็นโรงเรียนราษฎร์แห่งแรกในประเทศไทย พ.ศ. 2430 ตั้งกรมศึกษาธิการขึ้นเพื่อจัดการเล่าเรียนให้เป็นระเบียบและถูกต้อง ในพ.ศ. 2435 โรงเรียนได้จัดการสอบถึงชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 4 ครั้นเมื่อโรงเรียนชาย

ของรัฐมีการสอบไล่ประจำปี นักเรียนหญิงโรงเรียนนี้ก็เข้าสอบไล่ด้วยตามหลักสูตรของกระทรวงศึกษาธิการโดยมีนักเรียนสอบได้ทุกปี ใน พ.ศ. 2446 นักเรียนเริ่มสอบไล่ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 6

ดังนั้นจึงสรุปได้ว่า การศึกษาของหญิงสามัญชนไทยสมัยนั้นไม่ค่อยได้รับการเอาใจใส่ เนื่องจากผู้ปกครองยังต้องการให้เด็กหญิงอยู่บ้านทำงานทั่วไป เช่น ไกวเปล หุงข้าว ฝ้ายบ้าน ช่วยทำนา มากกว่าจะให้เรียนหนังสือ ส่วนหญิงชาววังนั้นได้รับการศึกษาเป็นส่วนมาก ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้จัดมิชชันนารีต่างชาติเข้าไปสอนหนังสือเจ้านายฝ่ายใน ทำให้เป็นผลดีแก่การศึกษาของหญิงไทยทั่วไปเพราะนอกจากจะปรับเปลี่ยนความคิดตามประเพณีเดิมที่ห้ามหญิงเรียนรู้หนังสือแล้ว การที่บรรดามิชชันนารีก่อตั้งโรงเรียนทำการสอนหนังสือเป็นเหตุให้การศึกษาของหญิงไทยในยุคสมัยนั้นกว้างขวางยิ่งขึ้นกว่าเดิม

ช่วงที่สอง ตั้งแต่ พ.ศ. 2441 ถึง 2474 ยุคแผนการศึกษาฉบับแรก

ในพ.ศ. 2441 รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411–2453) เป็นระยะเริ่มแรกของการอุดมศึกษาไทย และในปีนั้นรัฐบาลได้ประกาศใช้โครงการการศึกษาขึ้น เป็นแผนการศึกษาแห่งชาติฉบับแรกของประเทศไทย โดยให้ความสำคัญของการศึกษาสตรีไว้ในภาคหนึ่งด้วย (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2521)

พระองค์ทรงผลักดันให้เกิดการศึกษาแบบใหม่ที่เป็นระบบขึ้น และทรงปรับปรุงงานด้านการศึกษาอยู่ตลอดเวลา การเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1 ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ พ.ศ. 2440 ได้ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวงในการจัดการศึกษาระยะแรกของไทย แม้ว่าจุดมุ่งหมายที่สำคัญในการเสด็จประพาสในครั้งนี้ คือ การดำเนินการเพื่อการรักษาเอกราชของชาติแต่ด้วยเหตุที่พระองค์ทรงตระหนักดีว่ารากฐานแห่งอำนาจและความเจริญของชาติตะวันตก คือ การศึกษา การสั่งสมความรู้ และการทำให้ความรู้ขยายตัวออกไปโดยไม่หวงแหนความรู้ หากประชาชนได้รับการศึกษาแล้วฝรั่งหรือคนชาติตะวันตกก็เหมือนกับคนไทย หรือคนไทยก็เหมือนกับฝรั่งหรือคนชาติตะวันตก ไม่มีอะไรแตกต่างกัน แต่ความแตกต่างที่ทำให้คนชาติตะวันตกมีอำนาจและความเจริญรุ่งเรืองมากกว่าคนไทยอยู่ที่ความรู้ที่คนไทยมีน้อยกว่าคนชาติตะวันตก ระหว่างการเสด็จประพาสประเทศต่าง ๆ ในยุโรป นอกเหนือจากการดำเนินงานทางการทูตเพื่อรักษาเอกราชของชาติและการเสด็จทอดพระเนตรสถานที่สำคัญต่าง ๆ แล้ว สิ่งที่ทรงให้ความสนพระทัยอย่างยิ่ง คือ การเสด็จทอดพระเนตรสถานศึกษา หอสมุดและพิพิธภัณฑ์ซึ่งเป็นแหล่งความรู้ เพื่อจะนำกลับมาพัฒนาระบบการศึกษาไทยให้มีความทันสมัย และทัดเทียมอารยะประเทศ

การที่นักเรียนไทยที่เรียนหนังสือในทวีปยุโรปมาเข้าเฝ้าทำให้ทรงทราบว่า นักเรียนไทยหลายคนต้องใช้เวลาเรียนนานจนหลายปีกว่าจะสำเร็จการศึกษาซึ่งไม่ทันกับความต้องการของประเทศที่ต้องการคนที่มีความรู้ไปช่วยงานราชการและทำให้ต้องเสียค่าใช้จ่ายสูง พระองค์จึงรับสั่งให้อัครราชทูตไทยที่อังกฤษ และฝรั่งเศสศึกษาปัญหาทั่วไปของนักเรียนไทยและรูปแบบการจัดการศึกษาของอังกฤษ ฝรั่งเศส และประเทศอื่น ๆ ส่งมาถวาย รายงานการศึกษาที่ส่งเข้ามาถวายใน ร.ศ. 117 หรือ พ.ศ. 2441 ทำให้ปีนั้นเป็นปีที่มีความสำคัญมากปีหนึ่งในการจัดการศึกษาระยะแรกของประเทศสยาม จนกระทั่งมีผู้เรียกปีนี้เป็นปีของการ “ระเบิดทางความคิด” (an explosion of ideas) เพราะในปีนั้นได้มีความคิดเห็นเกี่ยวกับการศึกษาเกิดขึ้นมากมาย ทั้งจากการศึกษาดูแบบอย่างของต่างประเทศ จากหน่วยงานที่รับผิดชอบในประเทศ และจากบุคคลที่เคยมีบทบาทและมีความสนใจในเรื่องการศึกษา (วุฒิชัย มูลศิลป์, 2554)

นอกจากนี้ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2508: 3-6) ทรงอธิบายถึงการเล่าเรียนของพระเจ้าลูกเธอ ไว้ตอนหนึ่งว่า

...การศึกษาของพระเจ้าลูกเธอดูเหมือนจะมีระเบียบมาแต่ในรัชกาลที่ 1 ไข้มาจนในสมัยเมื่อฉันเริ่มศึกษา ถ้าเรียกตามคำที่ใช้ในการศึกษาทุกวันนี้ ชั้นประถมศึกษาจะเรียนต่อครูผู้หญิงที่ในพระราชวัง เหมือนกันทั้งพระองค์ชาย และพระองค์หญิงพอพระชันษาได้ 3 ขวบก็ตั้งต้นเรียน

ภาษาไทยไปจนพระชันษา 7 ขวบ จึงเริ่มเรียนชั้นมัธยมศึกษาภาคต้นถึงชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1 ของ พระองค์ชายกับพระองค์หญิงเริ่มแยกกันพระองค์ชายเรียนต่อครูผู้ชาย พระองค์หญิงเรียนต่อครู ผู้หญิง เพราะวิชาที่เรียนตอนนี้ผิดกัน พระองค์ชายเริ่มเรียนภาษามคธ พระองค์หญิงก็เริ่มฝึกหัด การเรือน แต่คงเรียนภาษาไทยด้วย อ่านหนังสือเรื่องต่าง ๆ เหมือนกันทั้งพระองค์ชายและพระองค์ หญิง การฝึกหัดกิริยามารยาทก็กวัดขันตั้งแต่ชั้นนี้ เขตของการเรียนชั้นมัธยมศึกษาต้นไปจนถึงโสกันต์ (พระองค์ชายพระชันษา 13 ปี พระองค์หญิงพระชันษา 11 ปี) แต่นั่นเรียนวิชามัธยมศึกษาปลาย คือ พระองค์ชายผนวชเป็นสามเณร เรียนพระธรรมกับฝึกปฏิบัติ พระธรรมวินัย discipline และเริ่มเรียน ศิลปวิทยาเฉพาะทางที่ชอบพระอภัยมณี ทรงผนวชอยู่พรรษา 1 บ้าง กว้านั้นบ้าง จึงลาผนวช (ที่ทรง ผนวชอยู่จนอุปสมบทเป็นพระภิกษุ มิน้อย) เมื่อลาผนวชแล้วต้องออกมาอยู่นอกพระราชวัง แล้วเรียน วิชาเฉพาะอย่างแต่นั้นมา การเรียนเฉพาะวิชาในสมัยนั้นอาศัยไปฝึกอยู่ในสำนักผู้เชี่ยวชาญด้วยยังไม่มี โรงเรียน แต่วิชารัฐประศาสตร์ และราชประเพณีนั้น เจ้านายได้เปรียบคนจำพวกอื่นเพราะมี ตำแหน่งเข้าเฝ้าในท้องพระโรง...ได้เรียนด้วย ได้ฟังคดีที่เจ้าหน้าที่กราบบังคมทูล และที่พระเจ้าอยู่หัว ทรงบัญชาการมาแต่ยังเยาว์วัย การศึกษาชั้นนี้ตลอดรวม 6 ปี จนพระชันษาได้ 21 ปี ถึงเขต อุดมศึกษาทรงผนวชอีกครั้งหนึ่งเป็นพระภิกษุ ศึกษาพระธรรมวินัยกับทั้งวิชาอาคมชั้นสูง ชักซ้อมให้ เชี่ยวชาญ เปรียบเหมือนอย่างเข้ามหาวิทยาลัย เมื่อลาผนวชก็เป็นสำเร็จการศึกษาสามารถรับ ราชการได้แต่นั้นไปส่วนเจ้านายพระองค์หญิงนั้น ตั้งแต่โสกันต์แล้วก็ทรงศึกษาวิชาความรู้ชั้นสูงขึ้นไป เป็นลำดับ นับแต่ศึกษาศีลธรรมและฝึกหัดวิชาการเรือน และเริ่มเรียนวิชาเฉพาะประเภทอันชอบ พระอภัยมณีสืบเนื่องไปจนอำนวยการต่าง ๆ ในหน้าที่ของชัตตินารีได้โดยลำพังพระองค์...

พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพข้างต้นนี้ แสดงให้เห็นได้ว่า การศึกษาของพระเจ้าลูกเธอ ต้องใช้เวลาไม่ต่ำกว่า 18 ปี กว่าที่จะสำเร็จการศึกษาซึ่งพอ ๆ กับเวลาที่ต้องใช้จนกว่าจะสำเร็จชั้นมหาวิทยาลัย ในปัจจุบันแต่มี ข้อสังเกตว่าวิทยาการที่เรียนมักจะเป็นวิทยาการตามแบบเก่าความรู้ตามแบบใหม่ เช่นวิทยาศาสตร์ การคำนวณขั้นสูง และ อื่น ๆ ยังไม่มี จนในสมัยรัชกาลที่ 3 จึงได้มีเจ้านายหลายพระองค์ได้ศึกษาหาความรู้ตามแบบตะวันตก สรุปได้ว่า เจ้านาย พระองค์หญิงฝ่ายในมีโอกาสศึกษาทั้งความรู้ ราชประเพณี และระเบียบวินัยในสมาคมของกุลนารีจนสามารถรับหน้าที่ฝ่ายใน และฝึกสอนผู้อื่นสืบกันมา จึงเป็นแหล่งการศึกษาสำหรับกุลสตรีเสมือนวิทยาลัยที่ผู้มืบรรดาศักดิ์ต่างส่งธิดาเข้าไปฝากให้ ศึกษาในสำนักเจ้านาย คนทั้งหลายจึงมักกล่าวชื่นชมหญิงชาววังมาแต่โบราณ เนื่องจากมีโอกาสได้รับศึกษา และอบรมสั่งสอน รอบด้านจากในวังนั่นเอง

2. แนวคิดและการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”

โคทม อารียา (2527) ได้กล่าวถึงการพัฒนาสตรีว่า “มนุษย์ทุกคนมีความเสมอภาคเท่าเทียมกันในความหมาย ที่ว่า ทุกคนมีเกียรติศักดิ์ประจำตน ทุกคนมีเป้าหมายของตนเองเหมือนกัน ความแตกต่างทางธรรมชาติหรือความลดหล่นใน สังคมที่ต้องมีอยู่นั้น จะต้องไม่ส่งผลให้มนุษย์ไม่สามารถพัฒนาศักยภาพของเขาอย่างเต็มที่เท่าที่ขีดขึ้นทางสติปัญญาและจิตใจ อำนาจให้” อุปสรรคประการหนึ่งของการพัฒนาสตรี คือ การที่สังคมผลกระทบการอยู่เย้าเฝ้าเรือนให้แก่สตรีมากเกินไป มีการแบ่งบทบาทหน้าที่อย่างชัดเจน โดยเน้นบทบาทของสตรีภายในบ้านและของชายภายนอกบ้าน แต่เมื่อสภาวะทาง เศรษฐกิจและสังคมเปลี่ยนแปลงไป สตรีอาจจะต้องสวมบทบาทใหม่เพิ่มขึ้นนับว่าเป็นการเพิ่มภาระอย่างมากให้แก่สตรี

วังบางขุนพรหมถือเป็นแหล่งประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้อันหลากหลาย แก่กุลสตรีไทยมาเกือบหนึ่งศตวรรษ เสมือนหนึ่ง มหาวิทยาลัยสำหรับสตรี โดยเฉพาะการถ่ายทอดวิชาการบ้าน การเรือน การครัว ภาษาต่างชาติ มารยาท และ

การเย็บปักถักร้อย กุสศรที่เป็ดรับเข้าฝึกอบรมนั้น มีตั้งแต่ลูกท่านหลานเธอ ไปจนถึงหญิงสาวชาวบ้าน พวกข้าหลวงฝ่ายในของวังบางขุนพรหมได้รับคำชื่นชมยกย่องจากชาวไทย และชาวต่างชาติว่าเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยความสามารถ และกิริยามารยาทงาม มีคุณสมบัติครบถ้วนตามแบบฉบับของเบญจกัลยาณี

สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทรมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ทรงวางแผนและควบคุมการศึกษาของพระนัดดาด้วยพระองค์เอง โดยตลอดทั้งภาคภาษาไทย และต่างประเทศ โดยพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง (องค์ใหญ่) ทรงเริ่มเรียนภาษาอังกฤษเมื่อชันษา 10 ขวบ พร้อมกับพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุทรวงษ์วิจิตร (องค์กลาง) และพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพิสิฐสพสมัย (องค์เล็ก) ขณะนั้นอยู่ในช่วงสงครามโลกครั้งที่หนึ่ง

ในการเรียนใช้ภาษาอังกฤษทั้งหมด ไม่เคยแปลเป็นไทยและไม่พูดไทยกับครูเลย ส่วนวิชาที่เรียนไม่เฉพาะแต่ภาษาอังกฤษเท่านั้น ยังมีวิชาภาษาฝรั่งเศส คณิตศาสตร์ ประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์ และท่องโคลงกลอนเหมือนนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาในสมัยนั้น เว้นแต่วิชาภาษาอังกฤษที่หนังสือเรียนทั้งหมดสั่งมาจากต่างประเทศ ตลอดจนหนังสือพิมพ์รายสัปดาห์และรายเดือนเพื่อให้นักเรียนได้อ่าน ม.จ.หญิงมารยาตภิญญา ดิศกุล ทรงนิพนธ์ถึงการเรียนวิชาภาษาอังกฤษในบางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี ไว้ดังนี้ (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุไรรัตนสิริมาน, 2544)

...เมื่อแรกเรียนกึ่ง ๆ ไปบ้าง แต่เมื่อจำเป็นจะต้องเรียน และฟังครูพูดภาษาอังกฤษกรอกหูอยู่ทุกวัน ในที่สุดก็พูดกันรู้เรื่อง

วันหนึ่งครูอาชีพรคนหนึ่งบอกว่า พวกท่านรู้ภาษาอังกฤษพอแล้ว ควรจะเลือกเรียนวิชาอื่น โดยเฉพาะ มิฉะนั้นก็จะเรียนวนไปวนมาอยู่ตรงนี้ จึงเป็นอันตกลงเลือกเรียนวิชาอักษรศาสตร์ต่อไป...

นอกจากการศึกษาที่สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทรมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ทรงจัดประทานแล้ว พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง (องค์ใหญ่) ยังทรงหาวิชาเพิ่มให้องค์เองอีกเช่น วิชาเขียนขลุ่ยภาษาไทย ได้ครุมาจากกรมราชเลขาธิการ ทรงเรียนจนเขียนได้นาทีละ 90 คำ และเรียนวิชาพยาบาลในอเมริกาทางไปรษณีย์ จนได้ใบรับรองความรู้และวิชาดนตรี ทรงมีครูส่วงาล กุลวัลย์ ซึ่งเป็นครูดนตรีไทยที่มีชื่อเสียงคนหนึ่งมาสอนถวายที่วังบางขุนพรหม ทรงสืบทอดเข้ากับเจ้าน้องและข้าหลวงรุ่นเดียวกัน เล่นเครื่องดนตรีชนิดต่าง ๆ รวมกันเป็นมโหรีวงใหญ่ได้ครบชุด อันสะท้อนถึงแนวคิดการดำเนินชีวิตที่ผสมผสานการอนุรักษ์ความเป็นไทย พร้อมกับวิชาการทันสมัยจากชาติตะวันตกได้อย่างดียิ่ง ดังความตอนหนึ่งที่พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบงหรือพระองค์หญิงใหญ่ ทรงเขียนเล่าถึงการศึกษาของพระองค์เอง และเจ้าน้องในคำนำหนังสือพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวฯ ในคราวเสด็จประพาสเกาะชวา พ.ศ. 2472 ว่า

...เนื่องจากพวกข้าพเจ้ามิได้เคยศึกษาในโรงเรียนหนึ่งโรงเรียนใด ด้วยสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทรมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ทรงพอพระทัยที่จะเลือกหาครูมาสอนที่วังตั้งแต่เริ่มเรียนภาษาไทยจนถึงภาษาอังกฤษและฝรั่งเศส ฉะนั้นการศึกษาของพวกข้าพเจ้าจึงเรียกได้ว่าเรียนรู้มาในวังบางขุนพรหม ซึ่งนับว่าแปลกกว่าการเรียนของกุลบุตรอื่นๆ โดยมาก...ชาวต่างประเทศที่รู้จักมักคุ้นในสมัยนั้น พวกเขาสื่อเรียกว่า “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระบรมราชินี ทรงเห็นขำในคำนี้ จึงทรงเรียกตามบ้างจนติดโอษฐ์ว่า “พวกยูนิเวอร์ซิตี” หรือในที่สุดให้สั้นเข้าจนเหลือแต่เพียงว่า “ยูนิเวอร์ซิตี” เท่านั้น...

นอกจากนี้พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง ยังทรงนิพนธ์ถึงกิจกรรมขณะศึกษาในบางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี ไว้ดังนี้ (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุไรรัตนสิริมาน, 2544)

...เมื่อคราวพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ขึ้นพระตำหนักที่พระราชวังไกลกังวลที่หัวหิน ทูกระหม่อมพ่อ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต) กับ พระธิดาทุกพระองค์ทรงเข้าร่วมกันบรรเลงมโหรีถวายฉลองในงานวันนั้น...

...วันหนึ่งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ คงทรงมีพระราชประสงค์จะทดสอบความรู้พวกยูนิเวอร์ซิตี จึงทรงผูกปริศนาอักษรไขว้เป็นภาษาอังกฤษ แล้วพระราชทานมาให้พวกยูนิเวอร์ซิตีแก้ พวกนี้แก้ตก จึงได้พระราชทานกระเป๋าทองสำหรับถือเป็นรางวัลคนละใบ พวกยูนิเวอร์ซิตีถือเป็นพระมหากรุณาธิคุณ และเป็นเกียรติอย่างยิ่ง...

“บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” นามนี้ต้องกลายเป็นพระเกียรติแด่สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทามลมารศรี พระอัครราชเทวี ที่ท่านท้าวตั้งอนุสาวรีย์แทนองค์ ด้วยท่านทรงเห็นความสำคัญของการศึกษา องค์ท่านเองเป็นกวีและราชเลขาานุการ ส่วนพระองค์ในรัชกาลที่ 5 พระญาติและข้าหลวงที่อยู่กับท่านอาจจะไม่ได้รับเงินทองใช้จ่ายอย่างฟุ่มเฟือย แต่จะได้รับปัจจัยสี่ในการดำรงชีวิตอย่างพอเพียง ประการสำคัญคือ ท่านประทานการศึกษาเป็นทุนทางสมองติดตัวไปตลอดชีพ

เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองในวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 วิถีชีวิตและสิทธิ์ในวังบางขุนพรหมเปลี่ยนแปลง ดังที่ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง ทรงนิพนธ์ไว้ว่า (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลรัศมิ์ศิริมาน, 2544)

...ทูกระหม่อม (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต) ได้ทรงเล่าว่า...เมื่อพระยาพหลฯ ไปเฝ้าที่พระที่นั่งอนันตสมาคม (คณะราษฎร ได้เชิญทูกระหม่อมไปกักบริเวณไว้ที่พระที่นั่งอนันตสมาคม พร้อมเจ้านายอื่นๆ)...ท่านได้รับสั่งกับพระยาพหลฯ ว่า ท่านขอออกไปจากเมืองไทย โดยจะไม่เกี่ยวข้องเรื่องการเมืองอีกเลย การที่ท่านทำราชการมาก็มิใช่เพราะรักใหญ่ไฝสูง แม้ทหารก็ไม่ได้อยากเรียนท่านอยากเรียนดนตรี อยากเป็นนักดนตรี แต่ขัดพระบรมราชโองการไม่ได้ พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ได้ทรงย้าอยู่เสมอว่า “เกิดมาเป็นเจ้า ต้องทำราชการช่วยบ้านเมือง”...

วังบางขุนพรหมเป็นวังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานให้เป็นทรัพย์สินส่วนพระองค์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต เพราะได้ใช้เงินพระคลังข้างที่ อันเป็นเงินส่วนพระองค์ของพระเจ้าแผ่นดิน ดังนั้นคณะราษฎรจึงมิได้ยึดวังบางขุนพรหมเป็นของรัฐ แต่ได้ใช้กลวิธีให้ทูกระหม่อมลงพระนามมอบวังบางขุนพรหมให้ ดังข้อความบางส่วนของลายพระหัตถ์ประทานวังบางขุนพรหม ว่า (พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ, 2549)

...วังบางขุนพรหมนี้มีพื้นที่ดินไม่น้อย มีตึกกว่าบ้านเรือนหลายหลัง เปนที่ตั้งอันดีที่ตึกถนนใหญ่ ด้านหนึ่ง ตกแม่น้ำด้านหนึ่ง ในพระนครย่านนี้ยากที่จะหาที่อย่างนี้ได้ ถ้าหากว่ารัฐบาลต้องการจะใช้เป็นที่ทำการ หรือ โรงเรียน เป็นต้น ฉันทก็ยินยอมมอบให้เป็นชาติพลี...เมื่อได้พลีแรงงาน กำลังการทำการให้แก่ชาติโดยสุจริตและความหวังดีเป็นเวลาช้านานมาเกือบถึง 30 ปี แล้ว และเมื่อพ้นจากหน้าที่ที่จะทำการให้แก่ชาติด้วยน้ำแรงยังสละทรัพย์สินอันมีค่าอย่างสูงให้เป็นชาติพลีอีกชั้นหนึ่งดังนี้แล้ว หากว่าจะยังถูกขึ้นชื่ออยู่ว่าเป็นผู้เอาเปรียบชาติและประชาชนไซ้ ก็เป็นอันสุดปัญญาของฉันทที่จะทำให้อภัยได้...

ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองมาเป็นระบอบประชาธิปไตยในวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 วังบางขุนพรหมแห่งนี้ได้เปลี่ยนเป็นสถานที่ราชการของกองทัพบก และสภากาชาดแห่งประเทศไทย ติดต่อกันมาจนถึง พ.ศ. 2488

จึงว่างลง ธนาคารแห่งประเทศไทยซึ่งอาศัยตึกธนาคารฮ่องกงและเซี่ยงไฮ้ทำงานมาตลอดระยะสงครามโลกครั้งที่ 2 จึงได้ขอเข้ามาทำงานในตัวตึกหน้าวังบางขุนพรหมแห่งนี้ จนกระทั่งเมื่อธนาคารแห่งประเทศไทยได้ติดต่อขอแลกพื้นที่และสิ่งก่อสร้างบ้านมนังคศิลากับวังบางขุนพรหม และคณะรัฐมนตรีมีมติอนุมัติในปี พ.ศ. 2503 ธนาคารแห่งประเทศไทยจึงได้เข้ามาซ่อมแซมบำรุงตัวตึกหน้าและเรือนต่าง ๆ ในวังแห่งนี้ตลอดมาจนในปี พ.ศ. 2531 จึงได้เริ่มงานอนุรักษ์ตัวตึกหน้าและบริเวณทั้งหมดไว้เพื่อเป็นพิพิธภัณฑ์เงินตราของประเทศไทยต่อไปในอนาคต (ธนาคารแห่งประเทศไทย, 2535)

พุทธศักราช 2550 พิพิธภัณฑ์ธนาคารแห่งประเทศไทย ณ ตึกหน้าใหญ่ วังบางขุนพรหม ได้รับการยกย่องเป็นแหล่งเรียนรู้ตลอดชีวิตต้นแบบจากสำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ อันเป็นที่ยืนยันถึงการสืบทอดความเป็นแหล่งเรียนรู้ตั้งแต่ครั้งเป็น บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี สถานเล่าเรียนศิลปวิทยาการ ของเจ้านายในวังบางขุนพรหม จวบจนปัจจุบันพิพิธภัณฑ์ธนาคารแห่งประเทศไทยเป็นต้นแบบการบริหารและการจัดการเรียนรู้ภายใต้วิสัยทัศน์เป็นพิพิธภัณฑ์เงินตราไทยที่สมบูรณ์และได้มาตรฐานสากล

3. ประยุกต์แนวคิดและรูปแบบการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี”

การวิเคราะห์แนวคิดและรูปแบบการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” พบว่า เป้าหมาย ผลลัพธ์ของแนวคิดนี้ คือ การจัดการศึกษาที่มีความสมดุลในมิติต่าง ๆ ทั้งความเข้าใจในข้อมูลสาระ ทักษะ ทศนคติ-ค่านิยม ความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ ความสามารถในการวิพากษ์เสนอทางออกใหม่ ความกล้าหาญเชิงจริยธรรม และการมีรสนิยมคุณค่าและความซาบซึ้ง ทั้งหมดนี้ล้วนความสมดุลระหว่างทฤษฎีกับการปฏิบัติ นามธรรมกับรูปธรรม สอดคล้องกับแนวคิดการจัดการศึกษาอย่างเป็นองค์รวมได้อย่างดียิ่ง

แนวคิดและรูปแบบการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” สามารถจำแนกออกเป็น 4 ด้าน ได้แก่ พุทธิศึกษา จริยศึกษา พลศึกษา และหัตถศึกษา มีเป้าหมายเพื่อการพัฒนาสตรีอย่างรอบด้านมุ่งให้พัฒนาการทั้งระบบปัจเจกบุคคล สังคม และสิ่งแวดล้อม รวมทั้งมุ่งการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมระดับลึกเป็นรูปแบบการพัฒนาสตรีที่มีคุณภาพแก่ประเทศ ทั้งยังเป็นแนวคิดที่เหนือกาลเวลาสามารถปรับใช้ได้อย่างสอดคล้องกลมกลืนกับกาลสมัย ดังรายละเอียดต่อไปนี้

พุทธิศึกษา คือ การศึกษาเนื้อหาความรู้วิชาการที่มีหลายสาขาโดยแต่ละสาขามีวิธีการ สู่ จิ ปุ ลิ ต่าง ๆ กัน ดังนี้ **สุ : สุตมยปัญญา** คือ ปัญญาที่เกิดจากการฟัง การรับสาร สาระทั้งปวง รวมทั้งการได้รู้ ได้เห็น และการอ่านหนังสือ **จิ : จินตมยปัญญา** คือ ปัญญาที่เกิดจากการคิด วิเคราะห์หาเหตุผลให้มีปัญญาเพิ่มพูนมากขึ้น เกิดจินตนาการสร้างสรรค์สิ่งใหม่ ๆ **ปุ : ปุจฉา** คือ การถาม มีความปรารถนาหาคำตอบเพิ่มเติมให้ปัญญางอกเงย **ลิ : ลิขิต** คือ การจดบันทึกเมื่อได้คำตอบ ข้อมูลที่ผ่านการคิดวิเคราะห์บนฐานของเหตุผล

จริยศึกษา คือ การสอนให้มีคุณธรรม คุณธรรมในที่นี้มีได้เน้นเพียงการท่องจำคุณธรรมทางศาสนา แต่จะต้องปลูกฝังคุณธรรมในชีวิตประจำวัน เน้นการปฏิบัติ โดยครูต้องปฏิบัติเป็นแบบอย่างการปลูกฝังจริยศึกษาจึงจะประสบผลสัมฤทธิ์ที่ดี ได้แก่ ความซื่อตรง การรู้จักถ้อยทีถ้อยอาศัย เอื้อเฟื้อตามวาระอันควร มีความรับผิดชอบ ปฏิบัติหน้าที่ให้ดีที่สุดเท่าที่จะทำได้ มีระเบียบวินัย มีสำนึกที่ดีต่อส่วนรวม เป็นต้น

พลศึกษา รวมถึง สุขศึกษา สุขากิจการ ความสะอาด การกินที่ถูกต้องตามสุขบัญญัติ สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้เป็นการเสริมสร้างร่างกายให้แข็งแรงให้เหมาะสม นอกจากนี้ข้อคิดในการหัดพลศึกษานั้นไม่จำเป็นต้องเล่นกีฬาเพื่อแข่งขันเอาชนะเท่านั้น เพราะพลศึกษานอกจากดูแลทางกายแล้วต้องดูแลทางจิตใจเพื่อให้กายและจิตพัฒนาควบคู่กันไปอย่างสมบูรณ์

หัตถศึกษา คือ ความสามารถใช้มือประดิษฐ์งานหัตถกรรมได้ งานเหล่านี้ช่วยพัฒนาสมองด้านการสั่งงาน ความสัมพันธ์ระหว่างสมองกับมือ นอกจากช่วยมีความสำคัญต่อการดำรงชีวิตประจำวัน และประกอบอาชีพยังช่วยพัฒนาให้มีใจรักศิลปะ ความเยือกเย็น จินตนาการ ความคิดสร้างสรรค์ และมีทัศนคติที่ดีต่องานเห็นคุณค่าของการทำงาน

สรุปได้ว่า หากสามารถนำแนวคิดและรูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” มาประยุกต์ใช้ได้ครบทั้ง 4 ด้านดังกล่าวข้างต้น จะสามารถพัฒนาสตรีไทยให้มีคุณลักษณะพึงประสงค์มีคุณค่าต่อระบบการศึกษาไทย เป็นการผสมผสานพื้นฐานทางสังคมและวัฒนธรรมของไทย และมีลักษณะเป็นพลวัตสอดคล้องกับ ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง

อภิปรายผล

สืบเนื่องจากบริบทด้านสถานะสังคม และเศรษฐกิจของประเทศถูกคุกคามจากมหาอำนาจจักรวรรดิตะวันตก ในช่วง พ.ศ. 2411 เป็นต้นมา ตรงกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยพระปรีชาสามารถของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปฏิรูปการบริหารราชการประเทศ ยกเลิกประเพณีลำสมัย สร้างอำนาจแบบ ทันสมัย คือ การสร้างชาติด้วยระบบการศึกษา ส่งเสริมสนับสนุนให้ราษฎรเข้ารับการศึกษ โดยออกพระราชบัญญัติ ประถมศึกษา และเปิดโอกาสให้สตรีได้เข้ารับการศึกษอย่างเท่าเทียม

การพัฒนาสตรีไทยใน พ.ศ. 2411-2474 เจ้านายฝ่ายในเป็นกลุ่มบุคคลที่มีลักษณะเฉพาะ คือ ต้องอยู่ในกรอบจารีต ประเพณี กฎเกณฑ์ข้อบังคับและที่สำคัญมีวิถีการดำเนินชีวิตเพื่อสนองต่อพระราชประสงค์ และประโยชน์แก่ประเทศชาติเป็น สำคัญสูงสุด เมื่อประเทศต้องรับวัฒนธรรมตะวันตกเพื่อก้าวสู่อารยะสมัย เจ้านายฝ่ายในจึงต้องปรับตัวเพื่อสนองตาม พระราชนิยม และบริบททางสังคม ณ ขณะนั้น ปฏิบัติการในการปรับตัวสู่อารยะสมัยนั้นแตกต่างกันไปตามพระอิสริยยศ สถานะ การศึกษา ภูมิหลัง และชาติกำเนิด ตลอดจนความรู้สึกรู้จักคิดเฉพาะบุคคล การศึกษาและการรับรู้เกี่ยวกับตะวันตกที่เกิดขึ้น ตามพระราชนิยมเป็นอิทธิพลสำคัญที่ทำให้เจ้านายฝ่ายในมีการปรับเปลี่ยนทัศนคติในการดำเนินชีวิต ซึ่งเห็นได้ จากการปรับเปลี่ยนวิถีการดำเนินชีวิตโดยรับเอาวัฒนธรรมตะวันตกเข้ามาปรับใช้ในด้านต่าง ๆ ได้แก่ การใช้สิ่งของเครื่องใช้ จากตะวันตก ด้านกีฬา และการละเล่น หรือกิจกรรมใหม่จากตะวันตก ตลอดจนการรักษาพยาบาลแบบตะวันตก มีการตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษา จึงสนับสนุนให้เจ้านายที่ทรงพระเยาว์ และข้าราชการบริพารได้รับการศึกษา ทั้งแบบตะวันตก และแบบเดิมของไทย นับตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา และเด่นชัดยิ่งขึ้นใน รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้านายฝ่ายในต้องทำหน้าที่ทั้งเบื้องหน้าและเบื้องหลัง คือ เป็นทั้งผู้ดูแล ความเรียบร้อยในการจัดการต้อนรับ และร่วมต้อนรับแขกกับเจ้านายฝ่ายหน้า ซึ่งกล่าวได้ว่า เป็นการเพิ่มพูนในการดำเนินชีวิต ของเจ้านายฝ่ายในจากที่เคยดำเนินชีวิตอยู่ในพื้นที่ส่วนตัวออกมาสู่พื้นที่สาธารณะ นอกจากนั้นยังเปิดโอกาสให้เจ้านายฝ่ายใน ได้มีส่วนร่วมรับรู้ข้อมูลเกี่ยวกับบ้านเมือง ซึ่งแต่เดิมถือว่าเป็นกิจของเจ้านายฝ่ายหน้า และขุนนางเท่านั้น นอกจากนั้นนับตั้งแต่ รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา เจ้านายฝ่ายในมีบทบาทต่อสาธารณะเป็นผลมาจากค่านิยม ในการทำบุญเริ่มมีการปรับรูปแบบไป จากเดิมจะทำบุญด้วยการสร้างวัด หรือ ศาสนวัตถุตามจารีตประเพณีแต่เดิมแล้ว ยังทำบุญด้วยการบริจาคเงินเพื่อทำประโยชน์ในกิจกรรมทางสังคมที่ไม่ใช่กิจกรรมทางศาสนาเท่านั้นการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ สอดคล้องกับนโยบายการปรับปรุงบ้านเมืองให้เจริญก้าวหน้าในขณะนั้น

ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า ประสพการณ์และพระอัจฉริยภาพของเจ้านายฝ่ายในแต่ละพระองค์เป็นปัจจัยสำคัญใน การส่งเสริมสนับสนุนงานสาธารณะด้านต่าง ๆ ที่เปิดโอกาสให้แก่สตรี ได้แก่ การสนับสนุนส่งเสริมการศึกษาเพื่อการพัฒนา สตรี การร่วมก่อตั้งสภาสตรีไทย และงานสาธารณกุศลด้านต่าง ๆ ซึ่งบทบาทดังกล่าวนี้เป็นบทบาทในปริณิณทลเดิมตาม จารีตประเพณี แนวคิดด้านการศึกษา และงานสาธารณกุศลเหล่านี้ได้ถูกปลูกฝังจนกลายเป็นหน้าที่สำคัญประการหนึ่งที่ สืบทอดต่อมาจนถึงปัจจุบัน ซึ่งถือเป็นประโยชน์แก่สังคมนานับการ ดังที่ ส.ศิริรักษ์ ได้กล่าวไว้ในพระประวัติพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมาน เนื่องในงานพระราชทานเพลิงพระศพว่า (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมาน, 2544)

...เจ้านายเช่นนี้มีพระคุณอย่างไทย ๆ เมื่อขาดหายไปอีกพระองค์หนึ่ง ก็ยิ่งทำให้ต้องคิดหนักขึ้น
ว่า ทำอย่างไรจึงจะสร้างเหตุปัจจัยให้คนรุ่นใหม่ได้รับคุณค่าอันเรียบง่ายอย่างเจ้านายชั้นสูงเช่นนี้ได้...

ข้อเสนอแนะ

การพัฒนาสตรีจำเป็นต้องมีการเปลี่ยนแปลงบทบาทของสตรีด้านการผลิตในฐานะผู้ให้กำเนิดไม่เพียงภายในบ้านเท่านั้น แต่ให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในสังคมทั่วไปด้วย การพัฒนาสตรีจำเป็นที่จะต้องเน้นความเสมอภาคในทุกรูปแบบของการพัฒนามนุษย์ตั้งแต่แรกเกิดและจำเป็นต้องมีนโยบายที่ส่งเสริมและกระตุ้นให้เกิดการปฏิบัติ และการเปลี่ยนแปลงจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง

การวิจัยแนวคิดและรูปแบบการจัดการเพื่อการพัฒนาสตรีไทยของ “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี” นี้พบว่า การจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยนั้นควรเห็นถึงความสำคัญของแนวคิดที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของภูมิปัญญา และวัฒนธรรมการเรียนรู้ดั้งเดิมของไทย ผสานกับพื้นฐานภูมิปัญญาและวัฒนธรรมการเรียนรู้จากตะวันตกที่มีลักษณะเป็นพลวัตสอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง แนวคิดและรูปแบบดังกล่าวนี้เกิดจากการตกผลึกทางระบบคิด ไม่เฉพาะเพียงการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาสตรีไทยเท่านั้น แต่ยังเป็นการจัดการศึกษาที่นำไปสู่การพัฒนาความเป็นไทยที่แท้จริง คือ การมีอิสรภาพทางความคิดและจิตใจทั้งภายในและภายนอกเพื่อการดำรงชีวิตอยู่อย่างสมบูรณ์เหมาะสมกับการเป็นมนุษย์ที่ประเสริฐโดยแท้

รายการอ้างอิง

- โคทม อารียา. (2527). แนวคิดในการพัฒนาสตรี. ใน *การพัฒนาสถานภาพสตรีไทยงานวิจัยและนโยบาย*. สถาบันประชากรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ธนาคารแห่งประเทศไทย. (2535). *วังบางขุนพรหม*. ธนาคารแห่งประเทศไทย.
- นิศา ชูโต, วนิดา พูนศิริวงศ์, และ พิไล แยมงามเหลือ. (2535). *บันทึกสตรีจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. 2470-2528*. สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมาน. (2544). *พระประวัติพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมาน และบทพระนิพนธ์ในพระองค์*. ด้านสุทธาการพิมพ์.
- พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ. (2549). *100 ปี วังบางขุนพรหม*. ธนาคารแห่งประเทศไทย.
- วุฒิชัย มูลศิลป์. (2554). *สมเด็จพระปิยมหาราชกับการปฏิรูปการศึกษา* (พิมพ์ครั้งที่ 4). พิมพ์คำ.
- อคิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว. และ ประกายทอง สิริสุข, ม.ร.ว. (2521). *สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2416)*. มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. (2508). *ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด*. ครุสภา.
- สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. (2525). *สนมเอก*. บัณฑิต.
- สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2521). *สถานภาพปัจจุบันสตรีไทย*. สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ.